

ДО ПИТАННЯ ПРО ХІД ВІЙСЬКОВОЇ ОПЕРАЦІЇ ПО ЛІКВІДАЦІЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

У даній статті висвітлюються, головним чином, деякі аспекти проведення військової операції по ліквідації Запорозької Січі 1775 р. Здавалося б, з цієї проблематики існує чимало різних публікацій. Проте більш–менш ґрунтовних праць дуже мало [3]. Автор вбачав свою мету у більш повному зображенні маловідомих аспектів здійснення військової операції по скасуванню Запорожжя.

Російський уряд давно виношував плани зруйнування Запорозької Січі. Сприятлива ситуація для здійснення його намірів щодо козацтва склалася з початку 1775 р. Саме тоді Катерина II вирішила раз і назавжди знищити найближчим часом збройні сили України, підмурок її державності, найбільш активну і волелюбну частину українського суспільства – запорізьке козацтво.

Військова операція по скасуванню Січі готувалася ретельно і в цілковитій таємниці. Російські можновладці вважали цю безславну акцію дуже важливою. Про це, наприклад, свідчать послужні списки російських офіцерів, що брали участь в "атакуванні" Запорожжя в червні 1775 р. У цьому плані відомий список офіцера І.Лорера за –1797 р. У ньому, поряд з переліком битв з татарами і турками, називається і операція по ліквідації 1775 року Запорізької Січі.[11, с. 1].

Невдовзі після закінчення російсько–турецької війни 1768–1774 рр. мілітарне командування імперії почало протидіяти концентрації запорожців, добре усвідомлюючи, що розсіяні, вони для Росії безпечніші і їх буде легше ліквідувати. Вже на початку 1775 р. Запорожжя було оточене цілим корпусом регулярних військ і опинилося у справжній блокаді [13. с.150]. Російські власті зосереджували полки на запорозьких землях під виглядом прикордонної служби, утворення тимчасових військових таборів. Російські війська під різними приводами розташовувались в деяких козацьких фортецях. Так,

приміром, у Новоселиці мешкав командир другого Московського полку [9. с. 19].

23 квітня 1775 р. імперська Державна Рада вирішила ставитися до запорожців, як до "домашних злодеев" [2, с.221]. Остаточне рішення про "винищення" січовиків (такою була офіційна термінологія, що визначала що акцію) було прийняте на засіданнях Державної Ради імперії 23 квітня та 7 травня 1775 р. [2, с.222]. Г.Потьомкін, імператорський фаворит, повідомив учасникам ради про те, що згідно з отриманим ним повелінням, 10 полків та кілька полків донських козаків, новоросійських поселенських військ займуть запорозькі помешкання [2. с.222]. Держрада ухвалила щодо запорожців: "Истребитъ кошъ сил козаков, как гнездо их своевольства, и, усмиря, учредитъ над ними начальство" [2, с.222]. Катерина II наказала Сенату надіслати в Малоросійську колегію, в Слобідсько–українську губернську канцелярію повідомлення про те, що оскільки за часів війни, що минула, Україна та Слобожанщина зазнали втрат від постачання провіанту першій російській армії, то остання повинна перейти до Росії самарським степом. Про це Сенат повинен був указом повідомити Малоросійську колегію і Запорізьку Січ [5, с.24]

Для проведення вищезазначеної акції російський уряд зібрав величезні сили. Їх основу склали добре навчені частини, що поверталися з російсько–турецької війни: 31 полк і 37 ескадронів. Вони мали на озброєнні 50 гармат. Військами командував генерал–поручик Петро Текелій, за походженням сербський дворянин, який раніше служив австрійському цісарю. Текелію мав допомагати 20–тисячний резервний корпус під проводом генерал–поручика князя О.Прозоровського, який знаходився на Слобожанщині і, згідно з планом операції, повинен був захопити лівобережні запорозькі паланки: Орільську, Самарську, Протовчанську та Кальміуську [6, с.303]. Загальна кількість військ, спрямованих на загарбання козацької вольниці на Дніпрі, дорівнювала приблизно 100 тисячам чоловік. За слухним висловом сучасника, російський уряд зібрав армію, достатню для оголошення війни будь–якій європейській

державі [3, с.3]. Справді, адже на кожного мешканця Вольностей припадав 1 російський солдат. Сили сторін були явко не рівні, оскільки запорожці могли протиставити імперським військам лише близько 10000 вояків [3, с.54]. Крім того, більшість козаків була розсіяна на просторах Вольностей: частина перебувала вдома, дехто подався на промисли тощо. Серце Запорожжя – січову фортецю охороняли тільки 3 тисячі козаків, які мали на озброєнні 20 малих гармат. Гарнізони в паланках були ще менші. Текелій своє військо, яке вирушило на Запорожжя 25 травня, поділив на 5 великих загонів. Сам він безпосередньо очолив найбільший з них.

Перед походом на Січ, російське керівництво з метою приховати свою акцію, приспати пильність козаків, поширило чутки про те, що буцімто російські війська переходять через запорозькі землі для здійснення прикордонної служби на Україні. Вони мали розташуватися, як пізніше згадував учасник зруйнування Січі генерал М.Язиков, у якомусь місці, що знаходилось на відстані 18 верст від Січі [10, с.22]. Саме з цього місця вночі 4 червня Текелій вирушив для захоплення козацької столиці. До Січі він прибув вранці 4 червня 1775 р. Того ж дня йому вдалося захопити Шамбаш – січове передмістя, а також козацьку артилерію. Російські війська блокували січову гавань на річці Підпільній [4, с.587–588].

Такий успіх російських вояків можна пояснити певною мірою раптовістю нападу і нечисленністю січової залоги [1, с.251]. Після захоплення січового передмістя генерал Текелій послав до кошового отамана П.Калнишевського полковника Місюрева з вимогою, щоб той прибув до нього в табір. Коли запорожці роздивилися, що вони оточені з усіх сторін, то розпочали з посланцем переговори [4, с.588]. Тоді ж на Січі востаннє в її історії зібралася старшинська рада, в якій брало участь також духовенство. До речі, царські генерали, які ліквідували Січ, так і не довідалися про неї. Не знав про неї і князь О.Прозоровський. Це засвідчує його донесення російській імператриці від 8 червня 1775 р.. відправлене ним із свого табору при р. Конці про козаків і їх міфічну "робость, нежели и какому–либу буйству склоннаго"

[11, с.2]. Проте козакам зовсім не була властива "робость". А що ж було насправді, як можна пояснити поведінку запорожців?

Козацька рада була бурхливою. Більшість рядового козацтва, особливо сіромахи, частина старшини були за те, щоб оборонятися, казали: "...Чи то можно Січ і славне Запорожжя віддати москалеві за спасибі?..." [7, с.45]. Запорозька старшина і козацький архімандрит Володимир Сокольський ледве умовили січовиків підкоритися повелінню імператриці Катерині II. Вірогідно, вони розуміли, що в даній ситуації опір марний. Отже, козаки змушені були виконати рішення ради здати Січ без опору. Наступного дня, 5 червня, всі старшини, за наказом, вийшли в поле, де їм оголосили імператорський указ про знищення Запорозької Січі. В указі перелічувалися так звані "провини" запорожців, повідомлялось про арешт кошового отамана П.Калнишевського і військового писаря І.Глоби. Військо було оголошене скасованим. Козакам веліли роззброїтися. Старшинам, які вірно служили імперському уряду, обіцяли надати різні звання та "служби" [14, с.1]. Козаки склали зброю. В цей же час генерал Текелій надсилав накази іншим своїм "деташаментам", що займали запорозькі укріплення і селища на місцях. Про хід військової операції по ліквідації запорозького козацтва на просторах Вольностей свідчить розповідь колишнього запорожця Григорія Сича, який перебував у складі козацької команди в 1000 чоловік, розташованої у гирлі р. Буг, в урочищі Станіславського. початку червня 1775 р. всі козаки цієї команди були заарештовані російським генералом Г.Лопухіним, який оголосив про знищення Запорозької Січі [15, с.4].

Щоб пояснити Європі скасування Запорожжя, виправдати свої дії, Катерина II видала маніфест від 3 серпня 1775 р. про знищення Запорозької Січі, в якому подала мотиви своєї акції. Наприкінці серпня того ж року Малоросійська колегія отримала 500 примірників вищезазначеного документа. Колегія розіслала маніфест по всій Україні в офіційні установи для "публікування и надлежащего исполнения" [16, 1а, с.3]. Незабаром і російський Синод видав указ про ліквідацію Запорозької Січі від 3 вересня

1775 р. Його надіслали для виконання київському митрополиту Гавриїлу [17, с.1–2].

Отже, підсумуємо вищезазначене. Військова операція по ліквідації Запорозької республіки була здійснена із залученням великої кількості військ і за короткий термін. Це сталося завдяки різним чинникам, зокрема, раптовості нападу. Проте вона не була настільки успішною, як про це спочатку гадали керівники цієї акції. Адже кілька тисяч козаків – найбільш завзятих і волелюбних, невдовзі після захоплення Січі російським військом подалися за межі Російської імперії, до Туреччини. А відтак зменшилась захищеність південних кордонів Росії, а Оттоманська Порта отримала додаткову військову силу.

Література

1. Апанович О.М, Розповіді про запорозьких козаків. К.– Дніпро. 1991.
2. Архив Государственного Совета. – СПб., 1869. – Т.І.– 4.2 (Отд. юридич.).
3. Біднов В. Атакування Запорозької Січі 1775 року (3 нагоди 150–літніх роковин зруйнування Січі) // Літ.–наук, вісник. – Львів, 1925. – Т.38. – Кн.9. – с.51–70; Апанович О.М. Передумови та наслідки ліквідації Січі // Укр. іст. журн.. –1970. – № 9. – С.23–35.
4. Донесения генерала Текелия Екатерине II // Записки ООИДР. – 1853. –Т.ІІІ.
5. Зарульський С. Описание о Малой России и Украине // Чтения о общ. истор. и древн. при Моск. ун–те. – М., 1848. – № 8. – Отд. 4.
6. Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове, – Дніпропетровськ: Січ, 1991.
7. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии уезда селения Михайловки Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842.

8. Краглік В. І Знову чічікови... //Літературна Україна. – 1992. – 4 червня.
9. Надхин Г.П. Память о Запорожье и последних днях Запорожской Сечи. – М.: Изд. Импер. об–ва истор. й древн. рос. при Моск. ун–те. – 1877.
10. Reise durch den sudlichen Thil von Russland, – Duisburg, 1798.
11. Російський державний архів давніх актів у Москві – Ф.13. Оп.1. Спр.91.
12. Російський державний історичний архів у Петербурзі. – Ф.1374. оп 1.Спр.17.
13. Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Одесса, 1886. – Ч.ІІІ.
14. Центральний державний історичний архів України в Києві (ЦДІА України). – Ф.752. Оп.1. Спр.12 а.
15. ЦДІА України. – Ф.59. Оп.1. Т.7. Спр.8133.
16. ЦДІА України. – Ф.54. Оп.3. Спр.9348. ЦДІА України. Ф.127. Оп.1020. Спр.4485.